

УДК 343.988

С.В. Головкін

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО ВІД ШАХРАЙСТВА

Анотація. У статті аналізуються дані про особу та особливості діяльності потерпілого, його роль у виникненні кримінальної ситуації та при вирішенні основних задач розслідування шахрайств.

Ключові слова: шахрайство, криміналістична характеристика, особа потерпілого.

Проблема стримування злочинності набуває гострої форми. У зв'язку з цим закономірно актуалізувалося питання про захист особи, майна, честі та гідності громадян. Це примушує звернути увагу на потерпілого, який несе на собі найбільший тягар наслідків від всіх форм злочинності.

Поняття потерпілого міститься у частині першій ст. 49 КПК України: "Потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду". У кримінально-правовому розумінні потерпілим, проти якого спрямований злочин, можуть бути як окремих індивід, так і людина як учасник суспільних відносин.

В контексті дослідження особи потерпілого від шахрайства представляється слушним встановлення відношення самого потерпілого до факту обману відносно нього або його ставлення до того, що в результаті висловлення власної довіри до певної особи (осіб) він був ошуканий. Актуальність питання про ставлення до обману з боку потерпілих обумовлена низкою обставин. По-перше, моральні цінності та стереотипи людини відіграють важливу роль у розробці та регулюючі стратегії поведінки. З цієї точки зору вивчення індивідуально-психологічних та особистісних особливостей потерпілих, що впливають на їх ставлення до обману, дозволяє виявити важливі детермінанти та регулятори формування стереотипів поведінки. По-друге, вивчення особливостей оцінки потерпілими вчинків злочинця - шахрая, як актів поведінки, що мають певну мотивацію та наслідки для потерпілого, дає можливість глибоко зрозуміти сферу моральних уявлень та рівня віктимності жертви та розширити криміналістичні знання про психологічні особливості особи самого шахрая.

Цікавий аспект проблеми формування інституту потерпілого вбачає Т. Присяжнюк. Вона зазначає, що останнім часом західні вчені переосмислюють злочин не як каране діяння, а з точки зору шкоди, яка спричинена конкретній особі – потерпілому. Якщо особі в результаті вчинення злочину спричинено шкоду, вона, на думку автора, має до нього таке ж відношення, як і злочинець¹. Огоджуючись з логікою Т. Присяжнюк, зазначимо, що у такому зв'язку дослідження інституту потерпілого, його віктимності набуває нового актуального значення у криміналістичних дослідженнях. Одностайна із даною точкою зору позиція інших авторів, які вважають, що сьогодні діяльність із запобігання злочину потребує значної переорієнтації у бік віктимологічної профілактики, допомоги особі уникнути небезпеки стати жертвою². Модель запобігання злочинам "від злочину" "до злочинця" значною мірою не відповідає вимогам сучасності. Дискусія з цього приводу вже виникла у сучасній науковій літературі. Неможна відкидати положення ст. 3 Конституції України, яка проголошує найвищою соціальною цінністю людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість та безпеку.

Специфіка предмету шахрайства обумовлена закономірним зв'язком з особою потерпілого. Яскраво ілюструє наведене зв'язок з таким предметом шахрайства, як об'єкт нерухомості. За даною категорією справ фігурують 2 групи потерпілих: частіше - власники відчужуваного житла, рідше - особи, що оселяються у неправомірно відчужене житло у порядку обміну. Тому громадяни першої групи представляють значний науковий та практичний інтерес. Емпіричні матеріали свідчать, що переважна більшість таких потерпілих не мали близьких, рідних або не підтримували з ними контакт. Незалежно від статі та віку їм притаманні низький освітній рівень (76%), низьке матеріальне становище (96%), зловживання алкоголем, наркотичними засобами (90%). Сьогодні ринок нерухомості в Україні заповнений великою кількістю ріелторських, будівельних структур. Разом з тим, у цій сфері наявні і організована злочинність, що поставила на потік напівлегальну зміну власників нерухомого майна, зокрема, квартир. Різними способами віднімають квартири у осіб похилого віку, тих, що

¹ Присяжнюк Т. Передумови формування інституту потерпілого у кримінальному праві України // Право України. - 2005. - № 7. - С. 65.

² Мойсєєва О. Віктимність неповнолітніх як психолого-правова проблема // Право України. - 2000. - № 7. - С. 100.

мають згубні звички (страждають на алкоголізм та наркоманію). Останній категорії громадян шахраї не відмовляються "допомогти" отримати ці згубні звички. За даними опитування співробітників МВС, віктимною категорією у контексті протидії шахраюванню на ринку нерухомого майна виступають випускники дитячих будинків, які отримали житло згідно закону при досягненні 18-річчя. На шахраїв працює чинник абсолютної незахищеності вихованців дитбудинку, яких ніхто навіть не шукатиме.

Проведене нами опитування практичних працівників правоохоронних органів дало наступні результати. Серед характерних ознак особи потерпілого опитуваними були названі азарт (56,7%), жадібність (33,5%), ритуальні забобони (22,9%), віра у щасливий випадок (21,8%), особисті комплекси (17,3%), лінь (12%), неухважність (9,3%), імпульсивність (8,6%), підвищена самовпевненість (5,4%), емоційна нерівноваженість (3,8%).

Слід вказати, що нерідко серед професійних шахраїв є колишні жертви афер. Злочинці самі запевняють потерпілого, що він мудріше за самого злочинця. Легковажність - серйозний недолік у характеристиці особи потерпілого.

Відчуття на рівні підсвідомості особистих прагнень жертви дозволяє злочинцю ухилитися від відповідальності: деякі потерпілі не бажають визнавати себе обманутими або самі прагнуть певним чином порушити закон та несвідомо потрапляють у роль жертви та не бажають викрити себе.

Особа потерпілого є суттєвим елементом криміналістичної характеристики шахрайства. Відомості про особу жертви безпосереднім чином "проливають світло" на інші обставини події злочину.¹ Поведінка потерпілого може проявлятися у різних проявах: від повної віктимності, уразливості до впливу шахрая, нейтрального ставлення до останнього або активної протидії йому. Саме тому, що часто потерпілі самі провокують вчинення відносно них обманних дій, і відбувається подія злочину. У зв'язку з цим А.Ф. Облаков виділяє два криміналістичних типи потерпілих:

- нейтральний (коли образ життя потерпілого не впливає на зародження та реалізацію злочинних намірів);

¹ Душечкина М.А. О направлениях, задачах и о понятии криминалистического изучения личности // Вестник МГУ. Серия 11. Право. - 1999. - № 3. - С. 47.

- з провокуючою поведінкою (коли особа, що опиняється у ролі жертви в результаті їх "поштової" поведінки). Така поведінка може проявлятися удвох формах: активній (жертва сама створює криміногенну обстановку, її поведінку можна розглядати як пряму чи побічну провокацію) та пасивній¹.

Віктимність поведінки потерпілих виражена не лише у довірливості відносно з іншими людьми чи у наявності негативних соціальних характеристик. Іноді самі власники майна створюють всі підстави для вчинення стосовно них шахрайства, наприклад, занижують вартість квартири у договорі купівлі-продажу, дають хабар посадовим особам за випуску своїх неповнолітніх членів сім'ї, т.д. Доцільним є зауваження М.М. Букаєва про необхідність дослідження психічного стану потерпілого². Тому вірна пропозиція тісного комплексного вивчення кримінологами та криміналістами особи жертви шахрайства. Результати дослідження можуть бути покладені у основу наукових рекомендацій щодо протидії злочину.

На наш погляд, вивчення особи потерпілого від шахрайства доцільне шляхом аналізу соматичних, соціальних та психологічних чинників на кшталт проблеми дослідження особи злочинця. Сукупність їх свідчить про рівень віктимності жертви. За нашими даними пік віктимності приходить на 30-45 років, причому жінки складають переважну більшість - 66% через властиву їм довірливість, підвищене почуття страху за близьких, заобонність, чоловіки відповідно - 34%. На те, що жертвами потерпілі ставали саме в силу віктимологічних чинників, а не через власну неграмотність, свідчить рівень освіти потерпілих: 37% з них мали вищу освіту, 22% - середню, 29% - середню спеціальну.

Кримінально-правова природа складу злочину, передбаченого ст. 190 КК України, передбачає тривалий вербальний або конклюдентний контакт, або контакт в комплексі між потерпілим та злочинцем. Результатом такого контакту є введення першого в оману або маніпулювання його довірою. Тому вивчення зв'язку "потерпілий - злочинець" необхідне для побудування повної криміналістичної ха-

¹ Облаков А.Ф. Некоторые вопросы теории и практики задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления // Проблемы предварительного следствия и расследования преступления в деятельности ОВД. - Хабаровск.: Хабар. ВШМ СССР, 1989. - С. 65-72.

² Букаев Н.М. Тактика и методика расследования мошенничества: Дис. ... канд. юрид. наук. - К., 1989. - С. 24.

рактики злочину, обрання тактики проведення окремих слідчих дій. Аналіз судово-слідчої практики дає підстави для висновку, що у 95% випадків потерпілий та злочинець до події злочину знайомі не були, але контакт під час його вчинення був досить тривалим (від 3 годин до місяця). Тривалість спілкування шахрая та жертви певною мірою визначає змістовну сторону злочину: обставини події, спосіб, час, знаряддя, слідові картини¹.

Нерідко стають жертвами шахрайств діти та підлітки. Кримінологами доведено, що потерпілі такої вікової категорії через особливості психологічного, фізичного, морального розвитку відносяться до категорії осіб з підвищеною віктимністю. Анкетування слідчих органів прокуратури та ОВС України засвідчило, що до таких рис належать: довірливість (вказали 95% опитаних), наївність (87% опитаних), відставання психічного розвитку від фізичного (56% респондентів), навіюваність (55% з числа опитаних), емоційна невірноваженість (відповідно 31%), уразливість до брехні (72%). На думку Є.О. Душиної, дослідження ставлення до брехні у аспекті дослідження психології особи є зручною моделлю, що розкриває умови, фактори та індивідуально-психологічні розбіжності формування системи відносин між підлітком та дійсністю, оточуючим середовищем. Саме підлітки – така вікова група, яка взагалі суттєво має значення на формування суспільства.² Тому їх здоровий розвиток та кримінально-правова охорона – важливі чинники формування здорового суспільства. Проблема ставлення людини до брехні має не лише суто психологічний інтерес. Вона торкається й суміжних проблем, зокрема, відношення до наслідків брехні з боку осіб, які зазнали шкоди від її впливу на їх свідомість. Не дивлячись на досить ґрунтовні роботи у цій та суміжних проблемах В.В. Знакова, П. Екмана, П.Ф. Каптерева, та інших вчених, можна констатувати недостатню розробленість методичних підходів до вивчення відношення до брехні, відсутність її загальноприйнятої типології, даних про соціально-психологічні особливості людини на оцінку неправди у поведінці³.

¹ Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С. 17-20.

² Душина Е.А. Особенности отношения ко лжи современных школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Институт молодежи. – М., 2000. – С. 3.

³ Знаков В.В. Психология понимания правды. – СПб.: Алетейя, 1999. – 281 с.; Каптерев П.Ф. О природе детей: Избранное. – М.: ИД Карапуз, 2005. – 288 с.; Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1999. – 272 с.

Говорячи про особу потерпілого від шахрайства, слід зазначити, що велику роль відіграють статеві та вікові особливості, які, у свою чергу, впливають на ставлення до обману, брехні, розуміння їх причин та розбіжностей між поняттями "брехня", "неправда", "обман". Уразливість до них залежить й від особистих рис потерпілого, ступеня його релігійних переконань, типу сімейного виховання та складу сім'ї, соціального середовища. Вік людини має пряме значення на його уразливість до обману. Найбільш часто підпадають під вплив шахраїв особи у віці від 12 до 15 років. Підлітки у віці від 16 до 18 років у більшій мірі здатні диференціювати поняття "обман" та "правда". Разом з тим простежується певний парадокс, чим старше підліток, тим терпиміший він до обману у повсякденному житті.¹

Проблема зв'язку злочинця та його жертви потребує системного аналізу, врахування всіх взаємодіючих чинників, у тому числі деліктного та навколокримінальної поведінки самого потерпілого.

Вивчення та аналіз даних про особу та особливості діяльності потерпілого, його роль у виникненні кримінальної ситуації можуть бути використані при вирішенні низки загальних та окремих задач розслідування:

1. Висунення обґрунтованої версії про мотиви злочину та особу, що його вчинила;
2. Визначення кола осіб, серед яких необхідно здійснити пошук злочинців.

Між злочинцем та його жертвою існують різні зв'язки, що мають багаторівневий характер. Для їх класифікації можуть бути використані такі підстави як: характер соціальних контактів, час їх виникнення, характер взаємодії злочинця та жертви, обставини виникнення цієї взаємодії. Щодо даного питання найбільше значення має класифікація зв'язків за останньою підставою, що передбачає вивчення питання про наявність між злочинцем та потерпілим певних стосунків, у тому числі конфліктних. Результати аналізу цих зв'язків можуть бути використані як для висунення версій про коло осіб, серед яких слід шукати винного, так і під час перевірки цих версій.

3. Встановлення причин злочину, пов'язаних з особливостями особи потерпілого, та умов, що сприяють вчиненню злочину.

¹ Душина Е.А. Особенности отношения ко лжи современных школьников: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.11 / Институт молодежи. - М., 2000. - С. 14.

Загальновизнаним є факт, що існують типи осіб, схильних до ролі потерпілих (наприклад, за характером власної поведінки, рівнем соціального чи матеріального становища).

4. Виявлення латентних потерпілих. Вони нерідко привертають увагу з тих же причин, що й особа, вже відома слідству, але з певних причин не заявляли про вчинення проти них злочину.

5. Вирішення питання щодо забезпечення безпеки потерпілого, який нерідко підлягає активному впливу з боку злочинців та осіб з числа їх оточення (рідні, друзі, тощо).

Знання особливостей особи не лише злочинця, але й потерпілого, характеру стосунків між ними, дозволить слідчому визначити коло заходів щодо запобігання протидії слідству у формі впливу на потерпілого. До числа подібних заходів можна віднести більш суворі запобіжні заходи відносно обвинуваченого, фізичну охорону потерпілого, проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, спрямованих на охорону його життя та здоров'я. Нажаль, сучасне законодавство у галузі захисту потерпілого потребує суттєвої доробки. Особливо гостро стоїть питання при прийнятті відповідного закону та реалізації програми захисту потерпілих та свідків.

6. Проведення розслідування з максимальною ефективністю та економією засобів та часу.

7. Обрання послідовності та тактики виконання окремих слідчих дій.

8. Прогнозу поведінки потерпілих не лише на слідстві, а й у суді, можливості змін слідчих та судових ситуацій (насамперед тих, що ускладнюють перебіг розслідування).

УДК 343.982

В.С. Бондар

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМАТИКИ

Анотація. Статтю присвячено розгляду вчення про інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів як об'єкта криміналістич-